

MEKTEB JE STUB ISLAMSKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

Amira TRNKA-UZUNOVIĆ

Uvod

Mekteb je temeljna odgojno-obrazovna institucija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, a u svojoj sedamstoljetnoj tradiciji prošao je različite faze razvoja. Prvi mektebi su, uz džamije, bili prepoznatljiv simbol mahale. Iz početnih vjerskih škola u okviru sistema školstva za muslimansku djecu, mektebi su postepeno prerastali u škole koje su bile dio zvaničnog sistema. Nakon ukidanja tih škola, mektebi su, kao samostalne institucije, svoj novi život započeli u okrilju džamija ili mesdžida.

Od osnivanja prvog mekteba, 1452. godine u Sarajevu, njegova uloga do danas se razvijala na način da zadovolji odgojne i obrazovne potrebe muslimanskog djeteta i islamske zajednice na ovim prostorima. Mektebi su posebno uspješno radili tokom prva tri stoljeća od dolaska islama. U to vrijeme mektebi su bili privatne škole, čije je funkcioniranje zavisilo od materijalnih mogućnosti zavještavača. S ekonomskim slabljenjem Osmanskog carstva, mektebi su proživljavali svoje teške godine. Takvo stanje rezultiralo je idejom o modernizaciji mekteba.

Najpoznatiji bosanskohercegovački alimi, koji su načinili pionirske korake u području moderniziranja mekteba, bili su: Sejid Abdulvehhab Ilhami-baba, Omer ef. Humo, Sejfullah Proho, Džemaluddin Čaušević, Muhamed Seid Serdarević, Ahmed Mahinić i Hamdija Mulić. Moderniziranje mektepske nastave značilo je opremanje radnog prostora tablom i klupama te uvođenje maternjeg jezika u nastavu, prilagođavanje arapskog pisma bosanskom jeziku, kao i pojavljivanje prvih domaćih udžbenika. Te težnje nisu zaustavljene ni ulaskom Bosne u sastav Austro-Ugarske monarhije.

U Bosni je 1910. godine bilo 2.064 mekteba, od toga 1.970 mješovitih, 84 muška i 10 ženskih mekteba.

Četiri decenije nakon toga, tačnije 1952. godine, ili pet stoljeća nakon pokretanja, mekteb je potpuno ukinut kao samostalna institucija, a dio njegovih zadataka preuzela je džamija.

Prvi zvanični nastavni plan i program mektepske nastave

U periodu nakon 1952. godine, bilo je pokušaja da se islamsko obrazovanje u mektebima uredi donošenjem odgovarajućeg plana i programa. Međutim, uprkos svemu, sve do 1967. godine nastava u mektebima organizirana je u vidu pouke iz slijedećih predmeta:

1. imanski i islamski šarti,
2. temeljne islamske dužnosti,
3. ahlak i
4. historija islama (vrlo površno).

Pokušaji da se potpunije organizira vjerska nastava konačno su plodom urodili poslije donošenja prvoga zvaničnoga *Nastavnog plana i programa*, poznatog pod naslovom *ta'limuddin (podučavanje vjeri)*, koji je izdalo Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Nastavni plan i program je, pored ostalog, definirao dužinu trajanja nastavne godine i nastavne predmete, koji se mogu smjestiti u dvije grupe – *ilmihal* i *kiraet*. U *Nastavnom planu i programu* istaknuta je obaveza svakog muslimana i muslimanke da zna pravilno učiti Kur'an. Zato u okviru druge navedene grupe posebno mjesto zauzimaju nastavni predmeti *arapsko pismo* (sufara) i *pravila tedžvida*.

Nastava je dobrovoljna i traje koliko i zvanična školska godina. Organizira se u dva nivoa: prvi, koji traje jednu godinu, i drugi, koji traje dvije godine. Prema *Nastavnom planu i programu*, nastavni predmeti prvog nivoa su *akaid* i *ibadet*, a drugog *akaid*, *ibadet*, *ahlak* i *kiraet* (*hurufat* i *tedžvid*).¹

Tako ozbiljan pristup planiranju vjerske nastave urodio je plodom tako da je broj mekteba, u odnosu na predhodni period, bio znatno veći. Pema podacima nadležnih službi Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1969. godine islamska obuka se organizirala na 1.166 mjesta. Broj polaznika nastave bio je 90.867, ili 80% od ukupne populacije muslimanske djece osnovnoškolskog uzrasta.²

1 Nijaz M. Šukrić, *Organizacija i oblici vjersko-prosvjetnog života muslimana Bosne i Hercegovine, od 1945. do 1976. godine*, El-Kalem, 2006., str. 61.

2 Ibid.

GODINA	BROJ MEKTEBA U BiH
1910.	2.064
1949.	312
1969.	1.116

Tabela 1

Slijedeći ove statističke podatke (Tabela 1), jasno se vidi da je mekteb, nakon faze reformiranja u vrijeme Austro-Ugarske monarhije, kad im je broj bio znatno veći, doživio fazu stagniranja s novim društveno-političkim sistemom. Taj trend je kulminirao pokušajem potpunog ukidanja mekteba kao oblika obrazovanja 1952. godine. U novom vremenu, mektepska nastava je organizirana u džamijama ili mesdžidima, a njome je postepeno obuhvatan sve veći broj djece.

Treba napomenuti da je 1948. godine vjeronauka isključena iz zvaničnog sistema obrazovanja, a time je uloga mekteba u očuvanju islamskog identiteta putem odgoja i obrazovanja, uz porodicu, postala još izraženija.

Mekteb u novom dobu

Krajem osamdesetih godina, mekteb je bio u punom zamahu svog djelovanja, pa se slobodno može reći da je to bila faza preporoda. Mektepska nastava organizirana je u džamijama, mesdžidima i mektebima. Iz godine u godinu rastao je broj djece obuhvaćene mektepskom nastavom. Tako su 1990. godine u Bosni i Hercegovini postojale 1.144 džamije, 557 mesdžida i 954 mekteba.³ Nastava je najčešće organizirana subotom i nedjeljom. Bila je dobrovoljna i obuhvatala je djecu osnovnoškolskog uzrasta (7-15 godina).

Ovaj period zapamćen je i po vraćanju, nakon gotovo pola vijeka zabrane (1948.-1992.), nastavnog predmeta *islamska vjeronauka* u osnovne škole. Nastavni predmet je eksperimen-

3 Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*, El-Kalem, 1999., str. 465.

mentalno uveden u nekoliko sarajevskih škola, da bi ubrzo dobio status izbornog-obavezujućeg nastavnog predmeta, koji je pohađalo između 86 % i 100% učenika osnovnih škola.

Usljedile su godine u kojima su Bošnjaci ponovo krvlju ispisivali svoju historiju. U toku agresije na BiH, u periodu između 1992. i 1995. godine, ubijeni su ili *nestali* 76 aktivnih imama – mnogi su dali živote kao pripadnici Armije BiH. Uništene su 614 džamija, 218 mesdžida, 69 mekteba, 4 tekije, 37 turbeta, 405 drugih vakufskih objekata.⁴

Godine opće destrukcije donijele su i nešto pozitivno. Javila se snažna potreba za duhovnom nadgradnjom. Iako nema statističkih podataka iz tog perioda, kazivanja brojnih imama potvrđuju da su mektebi, organizirani u skloništimama, garažama i privatnim kućama, u to teško vrijeme bili puni. Tako je vrijeme agresije predstavljalo početak novog mekteba, koji je pred sobom imao zadatak da odgovori potreba-ma i izazovima novog vremena.

Organizacija mektepske nastave u novim uvjetima

Pravilnikom o mektebu i mektepskoj nastavi, koji je donijela Vjersko-prosvjetna služba Rijaset Islamske zajednice, definirani su, pored ostalog, uvjeti u kojima se može organizirati nastava (veličina učionice, maksimalan broj mjesta, kao i neophodan inventar). Organizacija mektepske nastave u kontekstu izrade planova i programa, udžbenika te kontrole nastavnog procesa postali su zadatak Vjersko-prosvjetne službe Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Prema *Pravilniku*, mektepsku nastavu dobrovoljno pohađaju djeca uzrasta osnovne škole, dobi od 6 ili 7 do 14 ili 15 godina. Shodno izmijenjenim prilikama unutar zvaničnog državnog osnovno-obrazovnog sistema, nastava traje devet godina.

Definiran *Nastavnim planom i programom*, osnovni cilj mektepske nastave je „upoznavanje polaznika sa sistemom islamskih vrijednosti i islamskim propisima i pomoći im da ih usvoje kao sadržaj i način svog života“. Prema ovom *Planu i programu*, temeljni zadatak koji

4 Op. cit. str. 321-336. i 466-468.

mekteb ima pred sobom jest „uputiti na sve korisne aktivnosti kojima se izgrađuje zdrava, kompletna, savjesna, samosvjesna i samostalna ličnost“.⁵

U okviru *Plana*, navedene su smjernice vjeroučitelju (imamu ili njegovom pomoćniku, realizatoru nastave) kako da u okviru 35 sedmica, koliko traje nastavna godina, planira sedmične i mjesečne planove. Preporučene su metode za realizaciju postavljenih ciljeva i zadataka, navedene upute za osmišljavanje nastave u kombiniranim grupama, kao i uvjeti u kojima se one formiraju.

I pored uputstava i smjernica, *Plan i program* ostavlja dovoljno prostora za kreativnost izvođača nastave u vidu biranja dopunskih sadržaja, kao i metoda i oblika rada u njihovom prezentiranju. Nastava na taj način može postati interesantnija i privlačnija generacijama mladih koje dolaze.

Princip individualizirane nastave jedan je od specifičnih obilježja mektepske nastave u odnosu na druge odgojno-obrazovne sisteme koji je zadržan do danas. Njime se poštuju, sljede i podstiču intelektualne sposobnosti djeteta. Svakome pojedinom djetetu se, ukoliko napreduje brže, pruža prilika da pređe u višu grupu.

Rad u izradi mektepskih udžbenika

Za prvi stepen vjeronauke u mektebima danas se koristi *Ilmihal* autora Bilala Hasanovića. Na 117 strana *Ilmihala*, metodom postupnosti, izloženi su osnovni elementi ahlaka, akaida i fikha u vidu pitanja i odgovora koji impliciraju metod memoriranja kao najadekvatniji za obuhvaćenu materiju i uzrast ciljne grupe. U okviru udžbenika ponuđena su i tri testa u vidu pitanja koja mogu služiti muallimu u svrhe samotestiranja djece.

Tehničko rješenje je pokušaj da se slijede savremeni trendovi u ilustrativnom opremanju udžbenika za ovu starosnu kategoriju, kako bi ga učinili privlačnijim i zanimljivijim.

Ilmihal je planiran za učenike od prvog do četvrtog razreda osnovne škole. Kako u tom

5 *Nastavni plan i program mektepske nastave*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Rijaset Islamske zajednice, Sarajevo, 1425/2004.

periodu polaznici nastave ne uče kur'ansko pismo, s ciljem postepenog navikavanja na kur'ansku grafiju, na nekim stranama udžbenika prezentirani su dijelovi kur'anskih sura u izvornom obliku. Inače, kur'anski tekst zastupljen u *Ilmihalu* naveden je latiničnim pismom uz primjenu transkripcije bliske fonetskom sistemu bosanskog jezika. Polaznici mektepske nastave, na taj način, u ovoj fazi lakše usvajaju planom predviđene mektepske sadržaje.

U 2007. godini, koja je proglašena *godinom mekteba*, urađen je novi *Ilmihal* u četiri dijela, na bazi istog plana i programa za prva četiri nivoa mektepske nastave. Ovaj *Ilmihal* predstavljaju četiri slikovnice privlačnog izgleda, namijenjene djeci uzrasta od prvoga do četvrtog razreda osnovne škole. Odgovarajući dijelovi prezentirani su u vidu ilustracija dijaloškog teksta, a arapsko pismo ponuđeno je u vidu bojanke, kako bi se probudilo interesiranje i olakšalo njegovo savladavanje u starijem uzrastu.

Uz *Ilmihal*, na višem nivou mektepske nastave koristi se *Talimuddin*, a za savladavanje arapskog pisma, *sufare*, čiji su autori različiti (Idris Demirović, Ešref Kovačević, Vehbija Makić i dr.). Važeći nastavni plan i program prepušta muallimu izbor *sufare*, a ključ uspješne je ionako nastave u kreativnosti voditelja nastave.

Godine mekteba 2007.- 2010.

Iako je mekteb danas samo jedan od oblika učenja o vjeri, ipak su njegova uloga i značaj u edukaciji ostali na prvom mjestu. To je sada institucionalizirani oblik edukacije, koji ima svoj plan i program. On je nezaobilazan u pravilnom islamskom sazrijevanju mlade ličnosti. Koliko je prepoznata važnost mekteba, govori činjenica da je Rijaset Islamske zajednice 2007. godinu i tri naredne proglasio *godinama mekteba*. To je bila prilika da se analiziraju rezultati dosadašnjeg rada, da se ponude odgovatajući statistički podaci i izvuku korisni zaključci.

Tako je, na osnovu izvještaja Vjersko-prosvjetne službe Rijaset Islamske zajednice BiH, zabilježen porast broja polaznika mektepske nastave u odnosu na prethodni period (za

6,55 % upisanih, a za 8,36 % redovnih). Nastavu u mektebima sada realizira kadar školovan u medresama, na domaćim višim i visokoškolskim islamskim ustanovama, ali i na univerzitetima širom arapsko-islamskog svijeta. Prema statističkim podacima Ureda sarajevskog muftije za 2007. godinu, broj imama, hatiba i mualima u Sarajevskom muftijstvu je 305 (191 profesionalno angažiran i 114 honorarno). Od toga broja, većina je sa srednjom stručnom spremom (189, ili 54%). Visokoobrazovanih je 74, ili 24,26%, a sa višom stručnom spremom 25, ili 8%. Uzme li se u obzir da ova statistika nije paradigma kadrovske strukture u cijeloj Bosni, nameće se zaključak da obrazovni kadar mora biti na višem nivou stručnosti da bi mogao udovoljiti najnovijim izazovima vremena u kome se odvija mektepska nastava.

Iz potrebe da imamsku i mualimsku dužnost obavlja visokoobrazovan kadar, na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu je 2005./06. akademske godine, uz već postojeći teološki i pedagoški, osnovan i imamski smjer, namijenjen školovanju imamskoga kadra.

Analizirajući podatke *Izvještaja*, primjećujemo da je broj mekteba⁶ danas veći u odnosu na predratni period (Tabela 2), ali kako samo 47,72% učeničke populacije (isti izvještaj) pohađa mektepsku nastavu, za razliku od vjeronauke u školama zastupljene u procentu mnogo većem (96,24%), ostaje zapitanost o razlozima takvog omjera. Ako se ima u vidu činjenica da mekteb u današnjim prilikama na sebe preuzima veliki dio obaveza koje ima porodica u smislu vjerskog odgoja, neupitno je njegovo mjesto u postavljanju prioriteta u sistemu islamskog odgoja i obrazovanja.

GODINA	BROJ MEKTEBA
1990.	1.655
2007	1.771

Tabela 2

6 Pod pojmom *mekteb* ovdje se podrazumijeva mjesto na kom se organizira mektebska nastava (džamije, mesdžidi, mektebi)

Zaključak

Na osnovu ponuđenih podataka, jasno se vidi da je mekteb institucija s tradicijom dugom koliko traje i živi islam na ovim prostorima. Tokom sedam stoljeća, mekteb je kao oblik obrazovanja bilježio uspone i padove, mijenjao svoju formu, bivao više ili manje uređen, ali se nikad nije gasio.

Zadatak koji je stavljen pred ovu vrstu škole, da obrazuje i odgaja u duhu islama, bivao je nekad teži, nekad lakši, u zavisnosti od društvenih, ekonomskih i političkih prilika, ali njegov značaj nikad nije bio zanemarljiv.

Ako se ima u vidu činjenica da aktualni trenutak karakterizira sve izraženije zanemarivanje odgojnih obaveza roditelja, uloga mekteba kao odgojne ustanove nesumnjivo postaje još značajnija, a još su brojniji zahtjevi koji se stavljaju pred njega. Mekteb je jedna od okosnica u aktivnostima Rijasetu Islamske zajednice zato što, odgajajući svoje buduće članove, spaja porodicu i džemat.

U skladu s tim, porodica treba podržavati mekteb u smislu uključivanja svojih članova u njegov rad, a Islamska zajednica bi trebala prepoznavati specifičnosti vremena kako bi mekteb na što kvalitetniji način odgovarao zahtjevima vremena.

Literatura

- Begović, Ibrahim: *Ka novom mektebu, Takvim*, 2004., Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2004.
- Dizdar, Srebren: *Razvoj i perspektive obrazovanja nastavnika u Bosni i Hercegovini*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Bosne i Hercegovine, *Otvoreno društvo Bosne i Hercegovine*, 1998.
- Izvještaj o radu Starješinstva Islamske zajednice u SRBiH za period od oktobra 1969. do novembra 1970. godine*
- Izvještaj o radu za 1982. godinu*, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije
- Izvještaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini za 2007.godinu*
- Kasumović, Ismet: *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999.
- Mulić, Hamdija: *Metodika vjerske nastave (nauka o predavanju pojedinih nastavnih predmeta u mektebu)*, Islamska dioničarska štamparija/tiskara u Sarajevu, Sarajevo, 1941.
- Mućić, Teufik: *Arapsko pismo (razvoj, karakteristike, problematika)*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1982.
- Mućić, Teufik: *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, Sarajevo, 1973.
- Nakičević, Omer: *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV. do XVII. vijeka (Sarajevo- Mostar-Prusac)*, Sarajevo, 1999.
- Omerdić, Muharem: *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.
- Propisi o obaveznom pohađanju mektebi ibtidaije za muslimansku djecu u Bosni i Hercegovini*, Islamska dioničarska štamparija/tiskara u Sarajevu, Sarajevo, 1914.
- Šabanović, Hazim: *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, Sarajevo, 1952.
- Šukrić, M. Nijaz: *Organizacija i oblici vjersko-prosvjetnog života muslimana Bosne i Hercegovine, od 1945. do 1976.godine*, El-Kalem, 2006.

Summary**THE ROLE OF MEKTEB IN HISTORY OF THE BOSNIAC EDUCATIONAL SYSTEM****AMIRA TRNKA-UZUNOVIC**

The emergence of mekteb (maktab) in Bosnia and Herzegovina is related to arrival of Islam. Mekteb, mejtef or mehtef, as it was differently called in various parts of Bosnia and Herzegovina, served as Muslim elementary school during the Ottoman rule in these parts. For a long time it provided the only type of elementary education for majority of Muslim children, especially the poorer ones, and to that end it also offered general school subjects and not just the religious ones.

As social environment changed, so did mekteb both in terms of its form and its role within the educational system. After five centuries of active service in the field of education of Muslim population of Bosnia and Herzegovina, mekteb was banned in 1952 and its role was partially taken over by mosques.

In terms of etymology, a word mekteb is of Arabic origin and it means a place for writing, a writing desk or an office. However, Arabic speakers instead use a word kuttub to denote the same meaning and very rarely use the word mekteb.

موجز**دور المكتب (الكتاب) في تاريخ النظام التعليمي عند البشناقة**

أميرة ترنكا-أوزونوفيتش

يرتبط أول ظهور للكتاب في البوسنة والهرسك مع وصول الإسلام. وكانت هذه الكتابات أيام الحكم العثماني لهذه المناطق بمثابة المدارس الابتدائية الإسلامية. وقد كانت هذه الكتابات حقبة زمنية طويلة الأماكن الوحيدة التي كان معظم أطفال المسلمين، وخاصة الفقراء منهم، يتلقون فيها تعليمهم الأساسي، وكان يدرّس فيها التعليم الديني، بالإضافة إلى المواد العامة.

ومع تغير الظروف الاجتماعية، كان لا بد من حدوث تغيير في شكل الكتابات ودورها داخل النظام التعليمي. وهكذا وبعد خمسة قرون من أداء رسالتها في تربية الأجيال المسلمة وتعليمها في البوسنة والهرسك، فرض الحظر على عمل الكتابات سنة ١٩٥٢، وتحولت وظيفتها جزئياً إلى المساجد.

والمكتب اشتقاقياً، كلمة عربية المنشأ، تعني مكان الكتابة أو طاولة الكتابة أو مكتب العمل. والعرب يستخدمون كلمة الكتاب للتعبير عن المعنى الذي نقصده، ونادراً ما يستخدمون كلمة «المكتب».